

Je li u razdoblju 1934–1937. M. Gorkić bio protiv jedinstvene jugoslovenske države?

NADEŽDA JOVANOVIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Srbije, Beograd, Jugoslavija

U Iloku je pre četiri godine održan naučni skup jugoslovenskih istoričara, posvećen pitanju stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, na kojem su razmatrana mnoga pitanja vezana za državnu zajednicu naroda Jugoslavije sve do aprilskog rata 1941. godine. Materijali toga skupa objavljeni su u knjizi »Stvaranje jugoslovenske države 1918.«, zbornik radova podnetih naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979, Beograd 1983. Među brojnim radovima u knjizi je objavljen i rad dra Dušana Lukača »Jugoslovenski komunisti o zajedničkoj državi naroda Jugoslavije između dva svetska rata«, u kojem se na 22 stranice teksta (i 4 stranice napomena) izlažu stavovi i pogledi uglavnom rukovodstava KPJ — od osnivanja Partije sve do 1941. godine — na nacionalno pitanje i njegovo rešavanje u okvirima Jugoslavije, a pre svega pogledi na tu državnu zajednicu. U tom radu zapazili smo nekoliko ocena, koje, po našem mišljenju, zaslužuju kritički osvrt, jer nisu zasnovane na poznavanju činjenica i dokumentacionog materijala.

Reč je o ocenama koje je dr Lukač dao o stavovima dugogodišnjeg člana partijskih rukovodstava KPJ od 1932. do sredine 1937. godine (člana Privremenoga partijskog rukovodstva od sredine 1932. do IV zemaljske konferencije KPJ u decembru 1934, člana Političkog biroa CK KPJ izabranog za člana CK na zemaljskoj konferenciji 1934, političkog sekretara CK KPJ od novembra 1936. do sredine 1937. godine) Milana Gorkića (pravo ime — Josip Čižinski). Da je autor pokazao njegove stavove, proanalizirao ih i na osnovu analize izveo zaključke, verujemo da bi došao do sasvim suprotnih zaključaka i ocena onima u njegovom radu. Pošto to nije učinio, smatramo za potrebno, u interesu naučne istine, da to učinimo da bismo dokazali kako se ocene dra Dušana Lukača ne mogu prihvatiti.

Na strani 380. teksta dr Lukač piše: »Pokušaji protivnika novog lenjinskog kursa u nacionalnom pitanju i uopšte u taktici radničkog pokreta, na čelu sa Gorkićem (kurz. N. J.), da na Aprilskom plenumu CK KPJ 1936. zaustave taj proces, nije uspeo. Udarac je bio usmeren upravo protiv jedinstva jugoslovenske državne zajednice.« Malo kasnije, na istoj stranici, dr Lukač piše: »Na savetovanju pri CK KPJ u Moskvi u leto 1936. kritikovani su *nemarksistički* (kurz.

N. J.) pokušaji Gorkića i nastavljen je proces afirmacije jugoslovenske državne zajednice kao važnog faktora u celokupnoj borbi naroda Jugoslavije, kako protiv unutarnjeg režima, tako i protiv izvanjske fašističke opasnosti.«

Prema citiranom tekstu, Gorkiću se pripisuje:

1. protivnik je lenjinskog kursa u nacionalnom pitanju i u taktici radničkog pokreta;
2. na čelu je protivnika toga kursa, koji su pokušali da zaustave njegovu realizaciju, jer su usmerili udarac protiv jedinstva Jugoslavije;
3. nije marksista.

Takve ocene i upravo optužbe izazivaju čuđenje ne samo u čitalaca koji malo poznaju partijsku dokumentaciju i publicistiku, nego i pre svega u ljudi koji se bave istorijom KPJ i radničkog pokreta Jugoslavije u međuratnom razdoblju. Dr Lukač ne obaveštava čitaoca o tome ko je bio Milan Gorkić, niti koga on smatra u redovima rukovodstva KPJ za protivnike lenjinskog kursa u nacionalnom pitanju i u taktici radničkog pokreta. Time baca krivicu ne samo na Gorkića, člana PB CK KPJ, nego i na ostale, koji su pripremali materijale Aprilskog plenuma CK KPJ 1936. ili su učestvovali u njegovom radu. Dr Lukač ne navodi nijedan citat iz Gorkićevih radova, u kojima se nalaze i stavovi o nacionalnom pitanju i odnosu KPJ prema državnoj zajednici Jugoslaviji. S druge strane dr Lukač suprotstavlja marksističke poglede Blagoja Parovića i Josipa Broza Tita nemarksističkim pogledima Gorkića, o kojima ništa ne saznajemo iz njegovog priloga. On ne obaveštava ni o tome da je Gorkić saradivao na izradi niza dokumenata značajnih za rad Partije sa Parovićem i Titom, baš u tom periodu o kome je reč u prilogu, da su Gorkić i Parović članovi Privremenog partijskog rukovodstva KPJ koje je postavila Kominternu na sredini 1932, da su oni i Josip Broz Tito izabrani na IV zemaljskoj konferenciji KPJ 1934. za članove CK i Politbira CK KPJ, pa, prema tome, sva trojica učestvovala u stvaranju i razradi i dokumenata, i strategije i taktike KPJ, aktivno učestvovala u diskusijama o različitim problemima partijskog rada.

Pošto dr Lukač navodi niz dokumenata iz perioda 1933—1936. godine, kao dokaz za izradu lenjinskog kursa o nacionalnom pitanju i o pitanju odnosa jugoslovenskih komunista prema jugoslovenskoj državnoj zajednici, moramo napomenuti da je Gorkić bio jedan od najaktivnijih učesnika i autora u izradi tih dokumenata. Lukač navodi niz tih dokumenata, kao što su: Izjava KP Italije, KP Jugoslavije i KP Austrije iz 1933. godine; Rezolucija IV zemaljske konferencije KPJ 1934. godine; Odluka o osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije; Prvomajski proglaš CK KPJ iz 1935. godine; Dokumenta junskog (Splitškog) plenuma CK KPJ 1935. godine; Odluka PB CK KPJ o zadacima KPJ posle VII kongresa Kominterne. Međutim, Gorkić je autor Izveštaja CK KPJ na IV zemaljskoj konferenciji KPJ, autor projekta rezolucije o izveštaju CK za tu konferenciju u čijem su konačnom redigovanju učestvovali Josip Broz i Kamilo Horvatin; zajedno s Josipom Brozom Gorkić je pripremio projekt rezolucije o seljačkom i nacionalnorevolucionarnom radu; zajedno sa Josipom Brozom i Kamilom Horvatinom bio je u komisiji koja je konačno redigovala rezoluciju o antiratnom radu Partije; sa Blagojem Parovićem i Ivanom Gržetićem i Kamilom Horvatinom bio je u komisiji za konačno redigovanje rezolu-

cije o sindikalnom pitanju.¹ Gorkić je bio i u redakciji sa Horvatinom za konačan tekst proglašenja IV zemaljske konferencije KPJ pod naslovom »Radnicima, seljacima i ugnjetenim narodima«.² Prema odluci CK KPJ Gorkić je, sa Horvatinom i Mukom, član komisije za pisanje direktive partijskim organizacijama za sprovođenje prvomajske akcije 1935. godine, pa prema tome možemo pretpostaviti da je jedan od autora prvomajskog proglašenja štampanog u »Proleteru«, a bio je i autor pisma partijskim organizacijama o jačanju borbe za akciono jedinstvo u ime CK KPJ.³

Prema autoru, platforma Narodnog fronta slobode bila je izrađena na Splitskom plenumu CK KPJ, međutim, osnovni politički zadaci te platforme nalaze se u Okružnici CK KPJ br. 24 od 29. aprila 1935. godine, u čijem je sastavljanju učestvovao i Milan Gorkić. On je i jedan od autora pisma Političkog biroa CK KPJ svim članovima KPJ i Zemaljskog biroa CK KPJ (Zembilja) posle VII kongresa Kominterne, koje Lukač navodi kao Parovićevo pismo. Priredivači »Izabranih spisa« Blagoja Parovića na str. 193. objasnili su već da su u izradi tog dokumenta, pored Parovića, učestvovali Gorkić i Horvatin, na osnovu odluke PB CK KPJ od 10. oktobra 1935. godine. Prema tome, i ovde je Gorkić prisutan kao član najvišeg partijskog rukovodstva.

Obratimo se nekim tekstovima iz pera Gorkića, u kojima iznosi ne toliko svoje lične poglede, koliko mišljenja i stavove partijskog rukovodstva od 1934. do 1937. godine (pa i te godine) o pitanju rešavanju nacionalnog problema u Jugoslaviji. Ti tekstovi omogućuju sagledavanje procesa razrade, izmena i oblikovanja stavova rukovodstva KPJ u toku 1934—1937. godine o jednom od najaktuelnijih problema jugoslovenske stvarnosti, od čijeg je rešavanja zavisilo postojanje same jugoslovenske države u veoma komplikovanim i zaoštrenim međunarodnim odnosima, pre svega sa stanovišta opasnosti fašističkih i revanšističkih težnji i hitlerovske Nemačke i Jugoslaviji susednih država.

U svom izveštaju na IV zemaljskoj konferenciji KPJ »U novom kolu revolucija i ratova«, ocrtavajući glavnu stratešku zadaću Partije, Gorkić se osvrće i na poglede jugoslovenskih komunista o perspektivama revolucionarne borbe protiv diktature, kao i na nacionalno pitanje u Jugoslaviji. »Mi se komunisti, piše on, izjašnjavamo za puno ostvarenje prava ugnjetenih naroda na samoopredeljenje, uključujući i otcjepljenje. Mi polazimo sa stanovišta revolucionarne borbe i interesa revolucije i radničke klase u svakom konkretnom historijskom periodu. U današnjim uslovima mi priznajemo i pomažemo borbu za stvaranje nezavisne Hrvatske, Slovenije itd. radničko-seljačke republike i otcjepljenje od Srbije, jer to znači slabljenje glavnog neprijatelja, velikosrpske buržoazije. Jer mi, komunisti, u našem stavu po nacionalnom pitanju ne polazimo od stanja koje je stvoreno nizom ratova i nasilja.«⁴ Sličnu misao izneo je Blagoje Parović u svom članku »Protiv nacionalnog ugnjetavanja«, objavljenom u broju 3 organa Oblasnog komiteta KPJ za Srbiju u martu 1934. godine. U njemu je Parović, između ostalog, pisao i ovo: »Mi znamo da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji može rešiti samo putem revolucionarne borbe saveza radnika,

¹ Arhiv CK SKJ, F. KI 1934/139, 175, 278; KI 1935/6.

² Isto, F. KI 1935/6.

³ Isto, F. KI 1935/88.

⁴ Isto, F. KI 1934/276—2.

seljaka i potlačenih naroda. Putem razbijanja versajske Jugoslavije i vojno-fašističke diktature a ne putem ustavnih reformi ili sporazuma sa buržoaskim vođama potlačenih nacija, kako su to pisali i praktikovali desni i levi frakcionaiši u Partiji. Mi priznajemo svim nesrpskim narodima pravo na samoopredeljenje do otcjepljenja i stvaranja samostalne države, pravo na oružani ustanak protiv nacionalnog ugnjetavanja [...] U zajedničkoj borbi sa ugnjetenim narodima protiv ugnjetača i ugnjetavanja, stvorićemo čvrste temelje za dobrovoljan i ravnopravan savez radničko-seljačkih republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i ostalih zemalja na Balkanu.« Taj članak završavao se parolom: »Tražimo pravo samoopredeljenja do otcjepljenja i stvaranje zasebne države za sve nesrpske narode!«⁵ I Gorkić je u izvještaju CK KPJ na IV zemaljskoj konferenciji stav komunista za stvaranje posebnih republika raznih naroda Jugoslavije objašnjavao strateškim ciljem, koji se sastoji u »borbi između proletarijata i buržoazije za rukovodeću ulogu u seljačkom i nacionalnom, uopće demokratskom pokretu narodnih masa«. Zadaću Partije video je u tome da pripremi i organizuje »opće narodni pokret«, na čijem čelu treba da budu komunisti. U izvještaju se navode osnovne političke parole KPJ, koje su kasnije ušle u osnovu narodnofrontovske politike jugoslovenskih komunista.⁶ U članku objavljenom u br. 4—5 »Proletera« za jul 1934. godine pod naslovom »Novo kolo revolucija i ratova« Gorkić piše: »Rad na organizovanju i razvijanju borbi za svakodnevne potrebe i zahtjeve radnika, seljaka i ugnjetenih naroda treba danas najtešnje povezivati sa agitacijom i propagandom i razjašnjavanjem revolucionarnog izlaza iz krize i parole uspostavljanja sovjetske vlasti u svim zemljama Jugoslavije i ostvarenja samoodređenja ugnjetenih naroda uključujući njihovo pravo na otcjepljenje.«

Već iz tih tekstova može se videti da KPJ nije za obavezno otcjepljenje, ali je pre svega za pravo na to otcjepljenje, koje, uz samoopredeljenje nacija, ne protivreči lenjinskom stavu o nacionalnom pitanju.

U pismu članu PS KPJ za Crnu Goru Nikoli Lekiću od 22. marta 1935. godine Milan Gorkić se, između ostalog, ocenjujući karakter i značaj nacionalnorevolucionarnog pokreta, osvrnuo i na pitanje položaja crnogorskog naroda i njegove borbe. »Cilj tog pokreta (nacionalnorevolucionarnog — N. J.) jeste izvojevanje samoodređenja crnogorskog naroda, uključujući *pravo* na otcjepljenje od Jugoslavije, nezavisnost crnogorskog naroda u slobodnoj Crnogorskoj Republici, u kojoj će narod sam odlučivati o svojoj sudbini.« Dalje produžava: »*Pravo* na samoopredjeljenje do otcjepljenja ne znači *obavezno otcjepljenje*, nego *toliku slobodu* crnogorskom narodu, *da se on može, ako hoće*, i odvojiti od Jugoslavije bez svakih prepreka. Danas, u današnjim prilikama mi se borimo za to pravo i slobodu pod parolom nezavisne Crnogorske Republike i oko te parole okupljamo mase u revolucionarnu borbu. To pravo i toliku slobodu može narodu dati samo radničko-seljačka revolucija. Dakle, to je *borba za revoluciju* i revolucionarni pokret. Ako crnogorski narod — izvojevavši u revoluciji slobodu i pravo samoopredeljenja — odluči da ostane u zajednici sa ostalim radničko-seljačkim republikama u Jugoslaviji ili na Balkanu, mi razumije se, ne možemo biti protiv toga, nego za to. Ali za pravo i slobodu, da on sam određuje s kim će i kako će — mi se borimo i sada i uvijek. Mi ističemo parolu

⁵ Blagoje Parović, Izabrani spisi, Beograd 1976, knj. 2, str. 207.

⁶ Kao nap. 4.

nezavisne Crne Gore, da pokažemo masama, *koliko prava i slobode* mi dajemo i priznajemo ugnjetenom narodu; da im ukažemo put i pravac borbe za oslobođenje; da im pokažemo, da se mi u borbi za njihova prava i slobodu ne zaustavljamo ni pred cijepanjem Jugoslavije, kad drugog puta nema.«⁷ U istom pismu je istakao ovu misao: »Savez nac[ionalno] revolucionarnog pokreta sa radničkom klasom jeste jedan od glavnih uslova za uspeh toga pokreta, za pravilno vođenje borbe, za uspeh u borbi protiv ugnjetača, za uspeh u borbi za revoluciju, u borbi za slobodnu i nezavisnu Crnu Goru, u borbi za ovakovo uređenje u slobodnoj Crnoj Gori, koje odgovara interesima radnog naroda.«

Na plenumu CK KPJ, održanom u Splitu 9. i 10. juna 1935. godine, u centru pažnje bio je referat Blagoja Parovića o Frontu narodne slobode, što navodi i Lukač, ali ne navodi da je u završnoj reči, posle opsežnih diskusija, Parović, između ostalog, izneo stav koji bi se mogao protumačiti kao odstupanje od već zauzetih stavova u pogledu nevođenja borbe za razbijanje Jugoslavije: »O pitanju otcjepljenja — ili rat ili revolucija. Mi smo za revoluciju — protiv rata. Ne bezuslovno u svakoj situaciji otcjepljenje, ali uvijek za pravo samoopredeljenja do otcjepljenja.«⁸

Ne uzimajući formalno svaku izgovorenu reč ili gledište za konačnu ocenu stava jugoslovenskih komunista, nego poštujući njihova mišljenja u razvoju i u sklopu osnovnih ciljeva KPJ, zapažamo da se već u iznetim delovima pojedinih izveštaja ili dokumenata nalaze misli koje svedoče o traženjima adekvatnijih oblika u rešavanju nacionalnog pitanja, ne odstupajući od osnovnog marksističkog principa prava svake nacije na samoopredeljenje do otcjepljenja, i to u okvirima Jugoslavije, a ne obavezno rušenje države, sa insistiranjem na ravnopravnosti svih naroda. Pitanje je bilo, je li to pravo samoopredeljenja do otcjepljenja aktuelna politička parola ili u određenim unutrašnjopolitičkim i međunarodnim prilikama to pravo ne ističe se kao aktuelna parola dana. U uslovima sve veće opasnosti od fašizma i revanšizma, u borbi za ujedinjavanje svih progresivnih i demokratskih snaga protiv te opasnosti i za preuređenje Jugoslavije, Partija je u licu njenih rukovodilaca stala na stajalište da je moguće rešavanje nacionalnog pitanja u okvirima postojeće državne zajednice, borbom za ravnopravnost svih nacija i nacionalnosti i na platformi Narodnog fronta. O tome nalazimo dokaza i u nizu Gorkićevih radova, dokumenata, govora. U svom referatu na VII kongresu Komunističke internacionale, 8. avgusta 1935. godine, Milan Gorkić pozdravio je u ime jugoslovenske delegacije održani referat Georgija Dimitrova i izneo je stavove KPJ o situaciji u Jugoslaviji, o borbi KPJ protiv režima, o akcionom jedinstvu radničke klase kojem teži Partija kao i o naporima za stvaranje Narodnog fronta slobode. Između ostalog rekao je: »Jugoslavija je mnogonacionalna zemlja. Od prvog dana stvaranja Jugoslavije osnovno političko pitanje jeste nacionalno pitanje, a pre svega hrvatsko pitanje. Zato borba ugnjetenih naroda, a posebno hrvatskog naroda, ima ogroman značaj... Glavni uzrok što dosad nije mogla biti svrgnuta hegemonija velikosrpske buržoazije sastoji se u tome što nije bio ostvaren savez radničke klase, seljaštva i ugnjetenih naroda. Jedino je savez tih triju osnovnih snaga u stanju da velikosrpskoj buržoaziji i njenom fašizmu zada odlučujući udarac. Ostvarenje saveza tih triju snaga predstavlja glavnu sadržinu i glavni

⁷ A CK SKJ, F. KI 1935/278. Potertano u dokumentu.

⁸ Kao nap. 5, knj. 3, str. 217.

zadatak antifašističkog narodnog pokreta i zalogu pobjede narodne revolucije u Jugoslaviji.« U referatu je izneo novu ideju o vladi antifašističkog jedinstvenog fronta u Jugoslaviji (a ne o stvaranju posebnih republika i sovjetskih vlada u njima van Jugoslavije — N. J.), koja bi došla na vlast »na osnovu uspješne revolucionarne borbe masa« i bila bi »izraz antifašističkog narodnog pokreta«. Takođe je rekao da će komunisti »podržati takovu vladu i aktivno pomagati njeno uspostavljanje«, ako će ona sprovoditi mere demokratskog karaktera i zadovoljavati zahteve radnih masa.⁹ U tekstu »Materijali o referatu Gorkića na aktivu o zadaćama KPJ u vezi sa odlukama VII kongresa«, održanom u Moskvi pred aktivom jugoslovenskih komunista, on ide još dalje u svom razmišljanju o rešenju nacionalnog pitanja u okvirima jugoslovenske države, nagoveštavajući mogućnost tog rešavanja na federativnom osnovu, govoreći: »Komunisti pomažu, prihvataju i bore se za sve zahtjeve seljaštva i ugnjetenih naroda. Ostajući i dalje pobornicima sovjetske vlasti, komunisti prihvataju i podupiru zahtjev hrvatskog naroda o hrvatskom saboru [...] Komunisti prihvataju i ističu zahtjev za slovenskom, crnogorskom i makedonskom nacionalnom skupštinom.«¹⁰

Težište agitacije komunista o nacionalnom pitanju vidi u borbi za samoopredeljenje naroda, ali ne i u stvaranju posebnih država na račun razbijanja Jugoslavije. Gorkić kaže: »Pri uslovu odstranjenja nac[ionalnog] ugnjetavanja, pri uslovu maksimalne garantije slobode hrvatskom i drugim narodima i pri uslovu slobodnog pristanka hrvatskog i drugih naroda komunisti se ne izjašnjavaju apsolutno za otcjepljenje tih naroda od današnjeg državnog sklopa — Jugoslavije.«¹¹

Posle završetka VII kongresa Kominterne Gorkić je član komisije CK KPJ, u čijem su sastavu pored njega bili Horvatin, Parović i Krndelj, koja je redigovala »Odluku PB o zadaćama KPJ posle VII Kongresa KI«.¹² U taj dokument ušli su i navedeni stavovi, izneti u Gorkićevim referatima. Tako, između ostalog, u dokumentu piše: »Ostajući pri svom principijelnom gledištu samoodređenja naroda sa pravom otcjepljenja, komunisti uzimaju u obzir sadašnju međunarodnu situaciju i pri uslovu uništenja nacionalne neravnopravnosti, maksimalnih garancija slobode hrvatskog i drugih naroda i slobodnog pristanka tih naroda, ne izjašnjavaju se za otcjepljenje tog naroda od današnje državne zajednice — Jugoslavije.« Dalje se kaže: »Komunisti se izjašnjavaju za saziv i slobodno biranje narodnih skupština za svaki narod u Jugoslaviji, u prvom redu Hrv[atškog] sabora, a onda slovenske, makedonske, crnogorske, bosanske i vojvođanske narodne skupštine. Hrv[atški] sabor i ostale nar[odne] skupštine trebaju suvereno rješavati sva pitanja.«¹³ Istovremeno s tim još nisu likvidirani ostaci starog mišljenja o rušenju Jugoslavije, što se vidi iz teksta »Odluke CK o unutarne-partijskoj diskusiji povodom VII Kongresa Kominterne«, koju su po nalogu CK KPJ napisali Milan Gorkić i Blagoje Parović.¹⁴

⁹ A CK SKJ, F. KI 1935/685.

¹⁰ Isto, F. KI 1935/474.

¹¹ Isto.

¹² Isto, F. KI 1935/533. Na sednici PB CK KPJ 24. X 1935. odlučeno je da konačnu redakciju dokumenta obave Parović, Gržetić i Krndelj.

¹³ A CK SKJ, F. KI 1935/520.

¹⁴ Isto, F. KI 1935/558.

U dokumentu još susrećemo stav o tome da su komunisti »za rušenje versalske Jugoslavije« putem revolucije.¹⁵

Iz navedenog se vidi da se na preuređenje Jugoslavije na federativnoj osnovi u to vreme mislilo tek posle pobeде revolucije u Jugoslaviji i uspostavljanja ravnopravnosti naroda i narodnosti u demokratski uređenoj državi, koja bi omogućila svakom narodu da se slobodno izjasni za zajednički život u toj novoj Jugoslaviji ili da se od nje otcepi.

U brošuri »O VII Kongresu Kominterne i taktici naše Partije« Gorkić piše o promeni stava komunista o rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. »Komunisti su odlučni, piše on, i dosljedni protivnici svake politike nacionalnog ugnjetavanja i potlačivanja kako pojedinih naroda, tako i narodnih manjina. Komunisti su za ravnopravnost sviju naroda, protiv prevlasti (nadjačavanja, hegemonije) jednog naroda nad drugim. Prema tome, komunisti su odlučni protivnici i velikosrpske hegemonije u Jugoslaviji, bez obzira na to kakvim se plaštom ta hegemonija pokriva. A ta hegemonija istupa pod raznim maskama: pod maskom 'integralnog jugoslovenstva', pod maskom 'ujedinjenja', pod maskom 'unitarizma', pod maskom 'centralizma' itd. Principijelni stav komunista po nacionalnom pitanju najbolje je izražen u staroj marksističkoj paroli 'samoodređenja naroda sa pravom (uključujući) otcjepljenje'. Te parole i tog stava komunisti se i danas pridržavaju.«¹⁶ Istovremeno s tim napomenuo je da u odnosu na Jugoslaviju kao državu komunisti su ranije »otvoreno istupali za otcjepljenje ugnjetenih naroda od državnog sklopa — Jugoslavije«, ali danas »naša Partija menja svoj stav po tome pitanju.«¹⁷ Tu promenu stava KPJ Gorkić objašnjava ovim rečima: »Ako se uništi nacionalna neravnopravnost, ako se stvori minimum garancija za slobodni razvitak svakog naroda, ako se odstrani nacionalna hegemonija i ako se sami narodi slobodno opredjele za sažiteljstvo sa ostalim narodima, u granicama zajedničke jugoslovenske države, onda se, pri tim uslovima, i komunisti izjašnjavaju protiv otcjepljenja pojedinih naroda od Jugoslavije i onda će se komunisti svima snagama zalagati za to, da se unutar današnjih državnih granica Jugoslavije sva pitanja međusobnih odnosa među narodima u Jugoslaviji riješe na što demokratskiji način.« Pri tome je ukazao na to da se i »većina hrvatskog i drugih naroda kategorički i jasno izjavljuju za državnu zajednicu u današnjim granicama pri uslovu slobode hrvatskog i drugih naroda«, zbog revanšističkih zahteva nemačkog i italijanskog fašizma.¹⁸

Pažnju zaslužuju i Gorkićevi stavovi o nacionalnom i internacionalnom osećanju komunista, o poštivanju revolucionarnih tradicija svakog naroda. On je u istom radu pisao da komunisti »polazeći od svog istinskog internacionalizma«, »razumiju nacionalne osjećaje, tradicije i zahtjeve svakog naroda«. Oni »upravo radi toga svoga internacionalizma«, »mogu i trebaju da istupaju ne kao neki odrod od svog naroda nego kao komunisti Hrvati, kao komunisti Srbi, kao komunisti Slovenci itd.«, jer su komunisti »najbolji pobornici i branioци« istinske nacionalne slobode naroda: »Nije dovoljno, piše on, da se komunisti u svome stavu po nacionalnom pitanju ograničavaju samo na ponavljanje općih

¹⁵ Isto, F. KI 1935/46.

¹⁶ Str. 109.

¹⁷ Isto, str. 110.

¹⁸ Isto, str. 111.

parola i razjašnjavanje našeg općeg stava po tome pitanju. Komunisti trebaju riječju i djelom da potpomažu borbu nacionalno-ugnjetenih masa protivu svijju oblika nacionalnog potlačivanja i za sve djelomične zahtjeve tih masa, koji idu pravcem nacionalno-oslobodilačke borbe. Komunisti ne smiju ostavljati fašistima slobodno polje za krivotvorenje (falsifikaciju) narodnih tradicija i historije nego moraju istupati kao najbolji baštinici najboljih nacionalno-borbenih tradicija svoga naroda. Mi ne smijemo dopuštati da buržoazija ili fašisti, ili klerikalci svojataju tradicije Matije Gupca, Svetozara Markovića, Vase Pelagića, Petra Kočića i drugih pravih boraca za interese naroda. Mi smo nasljednici velikih djela tih narodnih junaka i mi smo produžavaoci njihove djelatnosti. Sve što je istinski narodno i narodsko komunistima ne smije biti tuđe. Po tome pitanju komunisti moraju promjeniti svoj dosadašnji stav koji je bio ograničen na dobronamjerno deklarisanje naših parola po nacionalnom pitanju.¹⁹ I u pismu redakciji zagrebačkog časopisa »Književnik«, u februaru 1936. godine, Gorkić piše o potrebi poštivanja narodnih borbenih tradicija i objašnjava stav komunista o nacionalnom pitanju. U pismu kaže: »Danas više nego ikada treba buditi te tradicije. Danas, ne klanjanje pred istorijskim fetišima, ne sentimentalno-uplakano guslanje o 'slavnoj prošlosti', nego je potrebno 'da najšire narodne mase' [...] osjete da mi nismo neko tuđe tijelo u njemu, nego da smo izrasli iz narodnih dubina, da nam je blisko i drago sve što je blisko i drago samom narodu.« Dalje tvrdi: »Mi smo odlučni protivnici buržoaskog nacionalizma, koji neizbježno vodi šovinizmu, ali smo isto tako odlučni protivnici u nacionalnom pitanju nihilizma i nimalo nam nije tuđe nacionalno osjećanje i *nacionalni ponos*.«²⁰

U svom radu Lukač se osvrće na odluke Aprilskog plenuma CK KPJ 1936. godine, potencirajući to da je Gorkić, kao što je već bilo rečeno, na tom plenumu stajao na čelu protivnika lenjinskog kursa, koji su »pokušali da zaustave« njegovo sprovođenje, i da je udarac tih ljudi bio usmeren protiv jedinstva jugoslovenske države. Kao što je poznato, na projektu rezolucije plenuma »Položaj u zemlji i zadaće KPJ« radila je komisija CK KPJ u kojoj su, pored Gorkića, bili Vladimir Čopić i Karlo Hudomal.²¹ Gorkiću i Hudomalu bilo je poručeno da sastave i projekt platforme antifašističkog fronta u ime KPJ.²² Prema tome, Lukačeva ocena može biti shvaćena kao aluzija na postojanje navodnih protivnika lenjinskog kursa u samom CK KPJ i u pitanju realizacije nacionalne lenjinske politike, i u sprovođenju lenjinske taktike u radničkom pokretu uopšte. Drugo, da su ti ljudi imali za cilj da zadaju udarac jedinstvu Jugoslavije. Pre svega treba naglasiti da se nacionalno pitanje, kao posebno, nije razmatralo na plenumu, niti je bio donet poseban dokument o njemu. Zatim, Lukač nije sasvim dosledan u navođenju citata iz dokumenata. On iz rezolucije plenuma navodi samo poslednji pasus, da bi potkrepio svoju ocenu o postojanju protivnika lenjinskog kursa, ne uzima u obzir prvi deo tog pasusa, a on počinje ovim rečima: »U težnji da u borbi protiv vojno-fašističke diktature okupi najšire mase, Partija se pravilno koncentrisala u nacionalnom pitanju na borbu za samoodređenje naroda. Ona je pravilno isticala da je moguć

¹⁹ Isto, str. 109—110.

²⁰ A CK SKJ, F. KI 1936/75. Potcrtano u tekstu.

²¹ Isto, F. KI 1936/115. Proširena sednica PB CK KPJ 12. III 1936.

²² Isto, F. KI 1936/147. Sednica PB CK KPJ 1. IV 1936.

zajednički opstanak Hrvata, Slovenaca i drugih naroda u jednoj državi sa Srbima, pod uslovom da se uništi prevlast jednog naroda nad drugim, da se ostvari demokratija i nacionalna ravnopravnost i osigura slobodan razvitak svakog naroda.« Zatim sledi citiran u Lukačevom radu stav: »Međutim, pojedini drugovi su u izlaganju tog stava učinili krupnu političku pogrešku iz koje se može izvući opasan zaključak da se Partija i radnička klasa već danas, pod režimom vojno-fašističke diktature i vojno-fašističke hegemonije mogu izjasniti za državno jedinstvo Jugoslavije.«²³ Ne proanaliziravši prvi deo tog zaključka plenuma, nije moguće pravilno oceniti ovaj drugi, nego, kao što je to učinio Lukač, proizvoljno se izvlače zaključci o postojanju nekih protivnika lenjinskog kursa itd. U suštini, citirani delovi svedoče o zaostacima ranijeg stava o nemogućnosti pravilnog rešenja nacionalnog pitanja u uslovima postojanja diktature i hegemonije jedne nacije, tj. u uslovima tadašnje Jugoslavije.

Lukač ukazuje na to da je na avgustovskom savetovanju KPJ u Kominterni u Moskvi 1936. godine (on to savetovanje naziva savetovanjem CK KPJ u Moskvi) bila podvrgnuta kritici celokupna delatnost rukovodstva Partije, odbačene odluke Aprilskog plenuma CK KPJ, jer su predstavljale odstupanje od linije i strategije VII kongresa KI. Što se tiče stava rukovodstva KPJ o nacionalnom pitanju, kao i odnosa prema Jugoslaviji kao državnoj zajednici, u dokumentu, prihvaćenom na tom savetovanju i donetom posle svestranih konsultacija sa jugoslovenskim komunistima, a među njima i Gorkićem, koji nosi naziv »Rezolucija Centralnog komiteta KP Jugoslavije o taktici i radu Partije«, nalazimo niz kritičkih primedaba i ispravki, koje se nisu toliko odnosile na stavove Aprilskog plenuma, koliko na celokupne poglede o nacionalnom pitanju do VII kongresa Kominterne, kao i posle njega, tj. do Avgustovskog savetovanja. U toj se Rezoluciji kaže da KPJ »nije uvek se pridržavala jasne i čvrste samostalne politike u tom pitanju«, a od pravilnog shvatanja nacionalnog pitanja zavisi prevođenje širokih narodnih masa na stranu antifašističkog Narodnog fronta. Sektaštvo KPJ u tom pitanju izražavalo se u propagandi parole samoopredeljenja do otcepljenja, što se shvatalo »ne kao pravo ugnjetenih naroda, nego kao obavezna potreba«. Pri tome se nije govorilo o političkoj teritorijalnoj autonomiji za narode, koji ne žele da se otcepe. Odaje se priznanje KPJ da je u izmenjenim međunarodnim uslovima poslednjih godina (porast agresivnosti fašističkih zemalja na čelu sa Hitlerovom Nemačkom, težnje da se nacionalni pokreti iskorišćavaju u korist rata i zavojevačkih planova fašističkih zemalja) izmenila svoju taktiku u nacionalnom pitanju, ne odričući se principa samoopredeljenja svake nacije do otcepljenja; da je KPJ »pokušala da izvrši preokret« u toj taktici. »KPJ istupa, piše u dokumentu, protiv raspoređivanja današnje državne teritorije Jugoslavije i za pretvaranje Jugoslavije u demokratsku federativnu državu. Time KPJ deluje u punom saglasju sa svim narodima Jugoslavije, koji žele mirnim putem postići takvo preobrazovanje države na osnovama nacionalne ravnopravnosti. U današnjoj situaciji pokret za odvojanje ugnjetenih naroda išao bi samo na ruku fašističkim imperijalistima, koji slede svoje vojne zamisli. Time ne samo da bi zemlja bila uvučena u rat, ne samo da bi bila stvorena opasnost za postojanje Jugoslavije, nego na kartu bi bile stavljene sloboda i nacionalna nezavisnost svih naroda Jugoslavije.«

²³ Istorijski arhiv KPJ. Beograd 1950, t. II, str. 390.

Prema tome, nije kritikovan konkretno Gorkić za nanošenje udarca državnoj celostnosti Jugoslavije, niti njegovi stavovi ocenjeni kao nemarksistički. U Rezoluciji se, istina, ukazuje i na niz grešaka u sprovođenju taktike u nacionalnom pitanju, od kojih su neke izražene i u već navedenim citatima iz dokumenata KPJ i materijalima iz pera Milana Gorkića. To se odnosilo pre svega na problem mogućnosti rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji pre pobede revolucije, tj. u uslovima tadašnje države. U dokumentu se kritikuje stav KPJ, i to onaj, koji je bio iznesen u nizu dokumenata (i u materijalu Gorkićevog referata na aktivu u Moskvi u vezi sa VII kongresom KI, i u »Odluci PB o zadacima KPJ posle VII kongresa KI«, i u Gorkićevoj brošuri o VII kongresu KI — N. J.) da je ona »povezala novu taktiku u nacionalnom pitanju sa uslovom prethodne likvidacije današnjeg režima, što je u suštini označilo produženje stava na odvajanje, koga se pridržavao aprilski plenum«. Navodi se da u jednom dokumentu (ne kaže se u kojem — N. J.) greška je u tome što se govori o potrebi održanja sadašnjih granica Jugoslavije, ali je »pomeren na zadnji plan zadatak borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja, protiv velikosrpske hegemonije, za slobodu ugnjetenih naroda, kao i zadaća borbe protiv rovarjenja fašističkih potpaljivača rata u Jugoslaviji«. S druge strane se ističe da »pravilan stav Partije po nacionalnom pitanju iznet je sada u proglasu Centralnog komiteta o Narodnom frontu«. Pozitivno se ocenjuje stav KPJ prema Jugoslaviji, pa se kaže da Partija »odlučno se izražava za saziv Ustavotvorne skupštine, koja bi slobodno i bez veštačke većine glasova rešila sva pitanja koja se odnose na uzajamne odnose različitih naroda u granicama slobodne, demokratske federativne države«, da su »pravilne« parole o sazivu nacionalnih skupština. Pri tome se upozorava da parolu Ustavotvorne skupštine ne treba suprotstavljati paroli »Dole nenarodna skupština, za bezodvlačne izbore za parlament na osnovi sveopšteg tajnog izbornog prava glasa«. ²⁴ Gde je u toj kritici Lukač našao kritiku Gorkićevih nemarksističkih stavova?

Prihvativši kritiku Kominterne, rukovodstvo KPJ, od septembra 1936. godine, u direktivama i drugim materijalima nije više isticalo u prvi plan parolu otcepjenja nacionalno ugnjetenih naroda od Jugoslavije. O tome nalazimo dokaze i u Gorkićevim dokumentima. U njegovom pismu »Dragi prijatelju«, upućenom jednom od članova CK KPJ iz Moskve 2. septembra 1936. godine, tj. odmah posle savetovanja u Kominterni, Gorkić se sa kritikom odluka Aprilskog plenuma CK KPJ osvrće i na korekciju stava u pogledu državnog uređenja Jugoslavije. On piše: »U pogledu Ust[avotvorne] Sk[upštine] stav se odobrava sa ovim dvema korekturama: a) mi i dalje ističemo parolu izbora za običnu skupštinu, jer je ona aktuelna, ali je ne suprotstavljamo paroli Ust[avotvorne] Sk[upštine]; b) nepravilno je što smo parolu sabora i pojedinih nac[ionalnih] skupština usko povezali sa parolom Ust[avotvorne] Sk[upštine] tako da sabori ispadaju kao Nebenprodukt izbora za Ust[avotvornu] Sk[upštinu]. Mi smo za Ust[avotvornu] Sk[upštinu] i za sabore, ali sabore ne treba uslovljavati sa Ust[avotvornom] Sk[upštinom] i predlagati da se izbori za Ust[avotvornu] Sk[upštinu] i za sabore provode zajednički. U Hrvatskoj mi ističemo Ust[avotvornu] Sk[upštinu] na prvi plan, svagdje agitiramo za nju, ali u Srbiji ne obustavljamo N. F. sa prihvatanjem parole Ust[avotvorne] Sk[upštine].« ²⁵ U

²⁴ A CK SKJ, F. KI 1936/390.

²⁵ Isto, F. KI 1936/310.

drugom dokumentu, pismu »Svima o mirovnoj akciji«, takođe od 2. septembra 1936. godine, u povodu Prvog svetskog kongresa za mir, održanog 3—7. septembra 1936. u Brislu, na kome su učestvovali Rodoljub Čolaković i Ivan Krndelj u ime KPJ, opisao je rad i odluke kongresa. Ocenjujući vladu Stojadinovića, njenu spoljnu politiku naziva »dvoličnom i punom opasnosti za narode Jugoslavije«. Iznosi, između ostalog, i mišljenje o rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. O tome piše da »kad bi naša državna zajednica bila organizovana na bazi nacionalne ravnopravnosti, demokratskih sloboda i socijalne pravde, onda bi iščezla opasnost, da ugnjeteni narodi, naprimjer Hrvati, krenu revanšističkim (a to je danas isto što i fašističkim) vodama i da u ratu vide mogućnosti za ostvarenje svojih opravdanih aspiracija«, da »isto tako srpski narod bi bio siguran da u njegovom ratnom sukobu, koji priprema Hitler, neće biti ugrožena njegova nacionalna nezavisnost. Takva državna zajednica u savezu s Francuskom, Čehoslovačkom i Sovjetskim Savezom postala bi tvrdava mira na Balkanu«. Pitanje borbe za mir i protiv rata Gorkić tesno povezuje sa pitanjem unutrašnjeg preuređenja Jugoslavije na osnovama ravnopravnosti i demokratskih sloboda.²⁶

I u direktivnom pismu CK KPJ »Svima« od 9. septembra 1936. godine pisalo je: »Naša polazna tačka nije državni integritet, nego pravo naroda na samoopredeljenje i drugačije ne može biti. Ne radi se o ravnopravnosti 'svih delova naroda', već o slobodi i ravnopravnosti raznih naroda u Jugoslaviji i njihovom pravu na samoopredeljenje, tj. slobodni sporazum tih naroda u odnosu na državnu celinu. Iako zastupamo to pravo do otcepljenja, sporazum tih naroda ne može da znači i obavezno otcepljenje, koje se baš u današnjim uslovima međunarodne situacije ne postavlja. Borba ugnjetenih naroda za svoje nacionalne slobode i ravnopravnost, pružanje pomoći toj borbi sa strane srpskog naroda, za izvojevanje istih, narodni sporazum između svih ovih naroda u međusobnom i u odnosu prema državnoj zajednici, to je naš stav. Iz toga proističe naš zahtjev za slobodne izbore za konstituantu, (primjećujemo da ovaj zahtjev ne treba suprotstavljati zahtjevu za slobodne izbore za parlament ili obratno ili ih činiti zavisnim u pogledu mogućnosti vođenja zajedničkih akcija)«. ²⁷

U članku »Ugroženi narodi Jugoslavije« («Proleter», br. 8, novembar 1936) Gorkić je pisao o opasnosti za Jugoslaviju od fašističke Nemačke i Italije, o tome da je neophodno da sve radničke organizacije, demokratski i napredni seljački i nacionalnooslobodilački pokreti — svi narodi Jugoslavije »mobilizuju svoj uticaj, sve svoje snage i stave u službu najaktivnije borbe za očuvanje mira«, da bi se Jugoslavija uključila »kao aktivan borac u frontu mira«. U pismu, upućenom iz Moskve Josipu Brozu Titu i Adolfu Muku, članovima CK KPJ, 4. novembra 1936. godine, Gorkić veoma opširno izlaže stavove o Jugoslaviji kao zajednici jugoslovenskih naroda. »Naš stav prema državnom području, piše on između ostalog, tj. prema granicama Jugoslavije, treba formulisati ne u pozitivnom obliku (na pr. 'mi smo za državnu zajednicu ili za očuvanje granica Jugoslavije' i slično) nego negativno, otprilike: mi se izjašnjavamo protiv cijepanja Jugoslavije ili protiv mijenjanja njenih granica pošto bi to obavezno dovelo do ratnih zapletaja i koristilo bi samo onim imperijalističko-fašističkim državama, koje su glavni huškači rata.« Zatim produžava: »Naš

²⁶ Isto, F. KI 1936/312.

²⁷ Isto, F. KI 1936/325. Potcrtano u tekstu.

današnji stav protiv otcjepljenja ugnjetenih naroda od Jugoslavije ne treba uslovljavati prethodnim zavodenjem demokratije i uništenjem današnjeg režima [...]. Takovo uslovljavanje je radi toga pogrešno, jer ono iskrivljuje naš stav i jer dovodi svakog do zaključka, da smo protiv otcjepljenja samo onda ako se sruši današnji režim, ako se prethodno zavede demokratija i ravnopravnost itd. A to nije naš stav. Mi smo i pri danas postojećim uslovima protiv cijepanja državnog područja i državne tvorevine Jugoslavije, ali [se] pri tome istovremeno borimo za ravnopravnost, za građanske slobode i zahtjeve potlačenih naroda i na tu borbu koncentrišemo našu pažnju i snage. Borba protiv cijepanja drž[avnog] područja, tj. protiv fašističkih potpaljivača rata *isprepliće se* sa borbom za demokratiju unutar Jugoslavije. Borbu protiv cijepanja mi vodimo na bazi borbe za demokratske slobode, ali tu borbu protiv otcjepljenja mi ne možemo uslovljavati prethodnim ostvarenjem izvjesnih ciljeva naše borbe narodnofrontovskog karaktera.« Preporučivao je da »najozbiljnije« upozore komuniste da ne postavljaju na prvo mesto borbu za cepanje Jugoslavije, pošto time »gura se u pozadinu naša borba protiv nacionalnog ugnjetavanja, za slobodu i ravnopravnost naroda. Treba prosto svagdje reći: mi smo protiv nac(ionalnog) ugnjetavanja i prevlasti, za ravnopravnost sviju naroda, za slobodan sporazum slobodnih naroda i protiv cijepanja drž[avnog] područja Jugoslavije.«²⁸ I u dokumentu čiji autor nije označen ali njegov sadržaj i način izlaganja navode na misao da bi njegov autor ili koautor mogao biti Milan Gorkić, govori se o zadacima Narodnog fronta i komunista Jugoslavije u sprovođenju narodnofrontovske politike. Između ostalog, o pitanju o kome je reč u ovom osvrtu, kaže se da se »danas« zadatke komunista »bitno razlikuju od onih, koje su postavljali, recimo, 1929—1930. godine. Kao što su onda otvoreno ustajali protiv građanske demokratije, tako danas ustaju otvoreno u odbranu te demokratije od fašizma. Kao god što su onda javno isticali parolu razbijanja naše države, pa zato išli na robiju — danas javno istupaju u odbranu cjeline našeg državnog područja od fašističkih i revanšističkih napadača. Kao god što su onda javno propovjedali i pokušavali vršiti pripreme za 'oružani ustanak' protiv diktature, zbog toga se dali streljati i išli na robiju, tako se danas javno izjavljuju za izbore u Narodnu skupštinu i za Ustavotvornu skupštinu.« U vezi sa perspektivom daljeg razvoja Narodnog fronta i mogućnostima njegovog ostvarenja u Jugoslaviji, postavlja se pitanje: »Mora li naš proletarijat i čitav narod Jugoslavije čekati revoluciju pa da mu ona uvede slobodu zbora, dogovora, organizovanja, štampe i drugih građanskih prava i sloboda?« Odgovor je: »Ne mora. U narodnom frontu on to može i bez revolucije — demokratskom narodnom borbom. Isto tako narod može i bez revolucije i, ako baš hoćete, i prije revolucije, ukinuti sve nazadnjačke i šestojanuarske zakone i ustanove, raspustiti fašističke terorističke organizacije. Može uspostaviti vladu narodnog fronta. Ta vlada, opirući se na široki narodni pokret može i mora, ne samo čuvati narodne slobode, nego i ukinuti ugnjetavanje i prevlast jednog naroda nad drugim, uspostaviti ravnopravnost naroda u Jugoslaviji.«²⁹ Taj stav Gorkić je razvio u članku »Problemi i zadatci Narodne fronte u Jugoslaviji«, objavljenom u 1—2 broju teoretskog časopisa KPJ »Klasna Borba« za 1937. godinu. »Borba za demokratiju i za mir, piše on, mora se

²⁸ Isto, F. KI 1936/379. Potcrtano u tekstu.

²⁹ Isto, F. KI 1936/422. Potcrtano u tekstu.

u Jugoslaviji nerazdvojno povezati sa borbom za nacionalnu ravnopravnost i za slobodan sporazum slobodnih naroda unutar Jugoslavije. Nema i ne može biti demokratije, ako u njoj i njome nisu zajamčena i osigurana prava i udovoljene potrebe svih naroda. Nema i ne može biti borbe protiv nacionalnog potlačivanja ako se ta borba ne proteže i na zahtjeve opće demokratske naravi. Činjenica, da u političkom životu Jugoslavije dominira nacionalni problem ne može, a da ne ostavi traga i na općim zahtjevima narodno-frontovskog pokreta. Na pr. pristalice Narodne fronte treba svagdje da ističu zahtjev za raspisivanjem slobodnih izbora za Ustavotvornu skupštinu. Istovremeno N. F. treba da traži, da pojedini narodi i historijsko-političke jedinice države Jugoslavije dobiju svoje nacionalne skupštine (sabore) itd. Ustavotvorna skupština treba da novim, trećim Ustavom, zagarantuje opće demokratske slobode i osigura mir. U Ustavotvornoj skupštini frontovi će se dijeliti u glavnom po ova tri pitanja: fašizam ili demokratija, politika ratnih pustolovina ili mir, nacionalna prevlast jednog naroda nad drugim ili nacionalna ravnopravnost. U nacionalnim skupštinama svakom narodu treba da bude data mogućnost slobode da po svojim unutarnjim pitanjima koja nisu obuhvaćena u zajedničkom poslovanju cijele države rješavaju po svojoj vlastitoj volji, potrebi i nahođenju. U nacionalnim skupštinama frontovi će biti jače klasno i socijalno obojadosani.⁸⁰

Tih nekoliko izvoda iz Gorkićevih radova svedoče o tome da Lukač neargumentovano zaključuje da je jedan od tada vodećih jugoslovenskih partijskih radnika zauzimao antilenjinske stavove i pokušavao da razbije jedinstvo Jugoslavije (a je li i mogao da to jedinstvo razbije?). Ograničili smo se na navođenje samo onih stavova i mišljenja, koja je on iznosio u toku 1934—1937. godine, pošto se i Lukačeve ocene odnose na taj period. Nismo ni dotakli pitanje taktike radničkog pokreta, koje je takođe Lukač pokrenuo u jednoj rečenici, osudivši Gorkića za antilenjinski stav i o tom pitanju, jer bi razmatranje toga problema zahtevalo mnogo više prostora nego što dozvoljava ovaj osvrt. Nadamo se da će i ovih nekoliko činjenica omogućiti čitaocu da se uveri u pogrešno tumačenje i neargumentovanost ocena koje je Dušan Lukač izneo u svom radu.

⁸⁰ Str. 59.